

Funkce tradice u romské elity v Praze

Proměna vztahu ke smrti a umírání

Lucie Kvízová

V současnosti se obrací zájem jak odborné, tak širší veřejnosti k výrazné minoritě žijící na území České republiky – k Romům. Je nutné si uvědomit, že chování romské komunity vychází z odlišných tradic, zvyklostí a historie.

Odlišnosti romské etnické skupiny od ostatních etnik žijících na území České republiky jsou mnohem větší, než jaké jsou mezi ostatními etniky v naší republice. O romské menšině toho dosud mnoho nevíme, a právě malá informovanost o této etnické skupině pravděpodobně souvisí s nepochopením a odmítáním Romů.

Dosavadní badatelé z řad etnologů a představitelů ostatních společenských věd sledovali romské etnikum z různých pohledů – z hlediska odborného a z hlediska státně administrativní linie. Zabývali se především otázkou původu, historického rozsídlení a společenského vývoje Romů, sledovali jejich tradiční kulturu, život a jazyk. Po druhé světové válce navíc bádání etnologie měla napomoci řešení „cikánské otázky“. Etnologové se však dosud orientovali a nadále orientují především na Romy, kteří buď žili v nepřerušené kontinuitě v lokálně ohraničených romských komunitách, anebo po imigraci do českých zemí vytvořili nové lokální romské společnosti uvnitř občanské společnosti měst a vesnických obcí. Zaměřili se na problematiku Romů, kteří se řadí – z hlediska kulturního, sociálně-ekonomického, z hlediska dosaženého vzdělání a vykonávané profese k méně vyspělé části romského společenství.

Já jsem se však rozhodla sledovat opačnou skupinu romského etnika. Stojí na společenském protipólu těch, kteří dosud byli a jsou v centru pozornosti etnologů. Obrátila jsem se na současnou romskou elitu žijící či pracující v Praze, hlavním městě naší republiky. Zaměřila jsem se tedy na

tu část romské komunity, která stojí v čele procesu inovačních emancipačních trendů. Romská elita je nejprogresivnější částí romského společenství a jako taková ukazuje trendy dalšího vývoje romské komunity. Rozhodla jsem se zkoumat, jak se elita proměňuje ve svých názorech – jak se modernizuje, jak tkví v kořenech své etnicity, své vlastní tradice, své vlastní komunity a k jaké polaritě v rámci této modernizace dochází.

Jako ukazatel tohoto procesu jsem si zvolila to nejtradičtější, nejvnitřnější téma – úmrtí a pohřeb člověka. Záměrně jsem si vybrala etapu života, která má pro Romy nesmírný a zároveň odlišný význam než pro českou společnost. Cíleně sleduji pouze pohřeb a úmrtí; původně jsem chtěla sledovat přechodová období života člověka vůbec, ale problematika je natolik široká, že jsem ji zúžila.

Ve svém výzkumu jsem se snažila pochopit, blíže definovat a zmapovat současné dodržování rodinných obyčejů a rituálů při úmrtí člověka u předem vymezené (tzv. elitní) části romského etnika, které žije nebo alespoň pracuje v Praze. Zajímá mě současný stav tradic – to, jak jsou dodržovány současnou romskou elitou. Kladla jsem si především otázku, jakou funkci hrají v dnešní době tradice a obřady spojené s úmrtím a pohřbem u Romů, kteří se soustřeďují na otázky kariéry, profesní profilace a na možnosti svého hospodářského rozkvětu.

Elitnost skupiny jsem se pokusila vymezit ve zkratce následovně: nemám na mysli elitu společenskou v měřítkách majoritní společnosti – tzn. nejde pouze o špičku politickou a ekonomickou, v současné době se vyznačující movitostí nebo společenským postavením, ani o kulturní špičku společnosti. Pod romskou elitou, tak jak ji chápu, zahrnuji lidi, kteří se odlišují od zbytku své komunity – jak profesně (ze své práce jsou schopni udělat dílo), tak i tím, že představují kulturně a ekonomicky vyspělou část společenství, na které pravděpodobně závisí další osud a kroky Romů jako výrazné minority v naší republice.

Romská komunita si vybuďovala vlastní měřítko úspěšnosti a elitnosti. Profesní pozice, které respondenti zastávají, jsou z hlediska Romů chápány jako proniknutí do vyšších společenských struktur, které dříve nezaujímal (např. profese modelky, podnikatele ad.). Romské společenství charakterizuje subjektivní chápání společenského vzestupu.

Mými respondenty – představiteli elity byli jak umělci – hudebníci, výtvarníci, tak politici, podnikatelé, novináři, modelky, administrativní pracovníci, úředníci, studenti.

Hlavní náplní mé práce byl výzkum vztahu k umírání a smrti. Kladla

jsem si tedy otázky víry v posmrtný život, otázky závaznosti tradic pojmících se k úmrtí a smrti člověka u současné romské elity, a jejich proměn v postojích tří generací. Posun v tradici byl pro můj výzkum velmi důležitý. Inovace v jednotlivých tradicích a přejímání konkrétních kulturních prvků a vzorů od majoritního etnika dokládají význam postojové změny (proměny).

Je otázkou, k čemu všemu naše společnost Romy nutí a k čemu je nutit chce (jednak vědomě a jednak, aniž by sama chtěla). Na onom posunu a případném setrvávání či oddalování se od tradicionality jsem se pokusila doložit kulturní osobitost sledovaného souboru respondentů, tedy těch, kteří časem přeberou veškerou zodpovědnost za romskou komunitu do svých rukou a zvolí jednu z možných cest následného vývoje: 1) cestu etnické identifikace (je otázkou, nakolik silné jsou tendence vedoucí k sebeuvědomování si sama sebe a přihlašování se k romství), 2) cestu kulturního vyrovnávání, 3) cestu přizpůsobení a zachování své kulturní a etnické identity – tedy cestu přijetí dvojí identity, nebo 4) cestu asimilace (maximálně si osvojí způsob života majority, splyne s českou společností), 5) cestu nevyhraněného postoje ve vztahu ke své etnicitě.

Ve své práci jsem vycházela z terénního výzkumu, na kterém je práce vybudována. Terénní výzkum jsem uskutečnila technikou nestandardizovaných opakovaných rozhovorů (interview) a dlouhodobým zúčastněným pozorováním, (které se mi i jako redaktorce romského vysílání Českého rozhlasu prostřednictvím nejrůznějších situací každým dnem nabízejí). Otázky respondentům jsem kladla v průběhu spontánního rozhovoru – šlo však o jasné, připravené a cílené otázky.

Rozhovory jsem s většinou respondentů vedla opakovaně, což bylo rozhodně časově náročnější, ale efektivnější ve svém důsledku – postupem doby jsem se dozvěděla informace, které by mi respondenti bez bližšího vzájemného poznání nesdělili. Výzkum jsem prováděla v době od května r. 1998 do dubna r. 1999.

Ve výzkumu uvádím informace od 65 respondentů, s nimiž jsem měla možnost v průběhu svého výzkumu individuálně hovořit. S respondenty jsem se od října 1998 do dubna 1999 pravidelně stýkala.

Respondenti pocházeli z řad městských Romů. Žijí nebo alespoň pracují v Praze. Věkově náleží spíše k mladé a mladší střední generaci. Převážně jde o potomky původních starousedlých Romů, jejichž rodiče a prarodiče se přistěhovali na naše území ze Slovenska. Profesně bych je zařadila mezi umělce, novináře, úředníky, studenty. Podle zjišťovaného sociálního sta-

tusu patří respondenti ke střední vrstvě naší společnosti. Avšak z romského pohledu, který nepočítá se sociologickým měřením sociálního statusu (ukazatele: vzdělání, příjem, profesní pozice, podíl na moci, způsob života, prestiž povolání), je jejich status a s ním související postavení v romské komunitě daleko vyšší. Vzdělání respondentů je převážně středoškolské (zahrnuji do něho i studenty středních škol), dále jsou respondenti vyučeni, pouze v několika případech vysokoškolsky vzdělaní či se základním vzděláním.

V souboru respondentů mírně převažovaly ženy nad muži, celkově ve výzkumu pracuji s informacemi získanými jak od žen, tak od mužů. Ženy byly přístupnější k rozhovorům a mnohdy jsem se toho od nich dozvěděla více (především v otázkách mapujících rodinné obyčeje).

Až na jednu výjimku se všichni zmínění respondenti hrdě hlásí k romské národnosti (nezávisle na barvě svých vlasů, očí, pleti) a jejich vnější projevy etnické identity můžeme pozorovat především při společenských příležitostech, hlavně při zábavných – v tanci a písni. První jednotlivci z řady sledovaných elitních Romů se začínají „vyrovnávat“ se svým etnickým původem, začínají se aktivněji zajímat o romský jazyk a kulturu a začínají objevovat a oceňovat jejich hodnoty. Přihlašují se k „romství“ a začínají se angažovat v pomoci ostatním Romům. Většinou jde o potomky romských profesionálních hudebníků, případně o lidi pocházející z rodin uměleckých řemeslníků – např. kovářů, dále pak o děti ze smíšených manželství – „poloviční“ nebo „čtvrtinové“ Romy, středoškolsky a vysokoškolsky vzdělané lidi. Tito jednotlivci překonali „handicap“ svého původu a vnitřně se se svým romstvím identifikují. Uvědomují si vlastní hodnoty (z oblasti jazyka a kultury), na kterých mohou dále stavět. S majoritní společností se vyrovnávají cestou pozitivní deklarace dvojí identity.

Co se týče náboženského vyznání, většina respondentů (zhruba dvě třetiny) se považuje za věřící, ostatní se řadí mezi bezkonfesní laiky. Věřící respondenti se hlásí k římským katolíkům, větší část respondentů se však za praktikující věřící v běžném slova smyslu nepovažuje. Jejich víra je zajímavou symbiózou křesťanské ideologie, vlastních pověr (jejichž kořeny můžeme předpokládat v Indii) a obyčejných lidových pověr majoritního obyvatelstva, kterou přizpůsobili vlastním potřebám.

Respondenti ovládají romštinu, většina z nich aktivně (především příslušníci starší a mladší střední generace). Ti, co ji ovládají pasívně, se v mnoha případech v romštině zdokonalují. Pouze jedna respondentka

tento jazyk nepoužívá a nerozumí mu. Na rozdíl od mladších respondentů, kteří hovoří většinou dvěma jazyky (romsky a česky), příslušníci střední a starší generace hovoří ještě navíc slovensky; ti, jejichž rodina pochází z Německa, Ruska či Maďarska, navíc často i jazyky těchto zemí. Někteří respondenti (výhradně z řad neelity) hovoří zvláštním „etnolektem“, slangem smíšeným z různých nářečí – slovenštiny a češtiny.

Dnes jsme u Romů žijících či pracujících v Praze, kteří přísluší jak do elitní, tak do neelitní části komunity, svědky procesu jazykové asimilace – tzn., že respondenti-rodice při výchově svých dětí nebo naopak rodiče při výchově svých respondentů uplatňují to, že:

1. S dětmi odmalinka hovoří jak romsky, tak i česky. Někteří své děti vědomě romštině učí, protože si uvědomují důležitost znalosti vlastního jazyka. Jazyk slouží jako významný etnický ukazatel skupiny – Romové se identifikují přes jazyk a styk s romskou komunitou.

2. Při výchově upřednostňují češtinu, ale souběžně s ní komunikují romsky. Děti se učí romštině pasívním způsobem – poslechem, zprostředkovaně přes pohádky, příběhy a písně, případně ji využívají v jednoduché komunikaci s prarodiči a nejstaršími členy komunity. Tito rodiče předpokládají, že se děti, poté co vyrostou, sami rozhodnou, zda budou romštinu používat, či nikoli.

3. Hovoří s dětmi jen česky, romsky hovoří jen v jejich nepřítomnosti nebo vůbec.

V rodině a v širší příbuzenské skupině respondentů se již běžně objevují gadžové (romské označení pro členy majority). Velký počet respondentů má však za partnera Roma nebo vztah s Romem upřednostňuje. Rozdílný etnický původ cítí jako překážku bránící uzavření manželství – bojí se kulturních rozdílů a toho, že by jim byl jejich původ v budoucnosti někdy protějškem vytýkán. Mladší respondenti, kteří teprve partnera hledají, však vztah s gadžem nevyklučují, protože je jejich výběr v rámci romské komunity zákonitě omezen. U mladších elitních Romů totiž již na prvním místě ve výběru partnera nestojí etnická příslušnost protějšku (toto kritérium však bylo a stále je prioritní pro generace jejich rodičů a prarodičů, nemluvě o generacích předchozích), ale důležitějším je pro ně sociální, ekonomická a kulturní úroveň případného partnera. Tito moji respondenti se snaží nalézt protějšky na stejné či vyšší sociální, ekonomické, kulturní úrovni. Většinou hledají nejprve v romském prostředí, a až když neuspějí, tak se snaží „pohlédnout“ po vhodných partnerech z řad majoritního obyvatelstva. Interetnický sňatek je někdy pouze projevem

stoupající snahy plně se vyrovnat s životní úrovní většinové společnosti a někteří Romové jej vnímají jako otázku prestiže.

Zaznamenala jsem, že u respondentů, kteří mají potomky, je počet dětí v porovnání s ostatní romskou populací výrazně nižší (nemají více než většinou dvě, případně tři děti), přibližuje se majoritě, ačkoli sami respondenti nebo jejich rodiče pocházejí většinou z více dětí. Tuto skutečnost považují za významný posun a oblast, ve které je romská elita ovlivněna majoritní společností. U romské elity se tedy prosazuje model dvou až třídětné rodiny. Elitní Romové přejímají model evropské městské rodiny – rodiny, která je charakterizována malým počtem dětí. Tento model však v prostředí elitních Romů „nedospěl“ do modelu rodiny s jedním dítětem.

Současná romská elita v postojích ke smrti, v obyčejové a obřadní tradici váží se k úmrtí a pochování člověka, stále ještě tkví v tradičním romství. Pochopitelně i zde ovšem dochází k posunům, které jsou důsledkem dosaženého vzdělání, přejímání evropské kulturní tradice, sociální a ekonomické úrovně Romů, v některých oblastech dokonce důsledkem pozvolného prolínání kulturních modelů většinové společnosti.

Na vztahu k mrtvým, pohřbu, účtě se ukazuje, že romská elita sice tkví v kořenech romství (a že tam, kde se dotýká této roviny – neupouští od svého vnitřního vztahu k mrtvým), ale že posouvá význam některých pověřených aktů do společensko závazných a od řady z nich upouští.

Na jedné straně nastoupila romská elita proces emancipace směrem k modernizaci a upouštění od tradičních představ, obyčejů a obřadů a na straně druhé buduje vlastní tradice, svou vlastní identitu. Míra pověřivosti je v porovnání s neelitním vzorkem menší. Elita některé obyčejové a obřadní úkony nedělá jen z důvodu pověřivosti, ale z úcty k tradici, k předkům. Norma pověřivá, která se pojí k sankcím nadpřirozeným, se dostává do sankcí společenských, což je významný posun. Elita nepotřebuje k dodržování tradice strach z nadpřirozených sil, ale tradici drží stejně závazně sama, na což dohlíží komunita.

V souvislosti s přesunem Romů ze slovenského venkovského (resp. příměstského) prostředí osady do prostředí českého průmyslového města nezaznamenala změny jen kvantita pověřivých představ a praktik, ale i jejich kvalita. Došlo ke kodifikacím a inovacím. Dochází k prolínání určitých prvků z nového prostředí, kdy na celou komunitu působí „civilizační“ a modernizační faktory. Slábne vliv mezigeneračního přenosu informací. Nejstarší generace Romů, která vyrostla na Slovensku, pomalu vymírá. Střední generace, která ještě slovenské prostředí zažila, nebo u ní

bylo bezprostředně zprostředkováno nejstarší generací, je již značně ovlivněna moderním a urbanizovaným životem. Tento obecný proces postupuje u elity daleko rychlejším tempem.

Vztah elity k odchodu člověka ze života, pohled na smrt a posmrtný život zaznamenaly u elity řadu změn. Tyto změny však nejsou v popředí vlastní romské tradice. Závazná obyčejová tradice se stává společenskou konvencí.

The Function of Tradition of the Romany Elite in Prague

Proměna vztahu ke smrti a umírání

Lucie Kvízová

My work focuses on the current Romany elite living or working in Prague, the capital of the Czech Republic. This actually means that part of the Romany community which leads the processes of innovation and emancipation. The Romany elite is the most progressive part of the Romany community and as such it displays the trends of further development of the Romany community. Hence my decision to examine how the elite is being transformed in its views, how it is modernized, how it lies in the roots of its ethnicity, its own tradition, its own community and what polarization occurs within this modernization.

As a sign of this process the most traditional topic was selected—death and funeral of man. There was a deliberate choice of the stage of life which has an enormous importance for Romanies, which differs from that typical of Czech society. The survey involved an attempt at examining, defining and ascertaining the current observation of family habits and rituals at the death of man in a clearly defined (“elite”) part of the Romany community which lives or at least works in Prague. There was a focus on the current state of traditions—how they are observed by the present-day Romany elite. The following questions were primarily asked—what role is played by traditions and ceremonies connected with death and funeral in the Roman elite, which is centering on the questions of career, professional ascent and opportunities for economic well-being.

The work focused on examining the relationship of the Romany elite with death. Questions were asked about belief in posthumous life, the questions about binding nature of traditions linked with death among the current Roman elite and its transformations in the attitudes of three generations. The shift in the tradition was vital for the research. Innovations in individual traditions and adoption of specific cultural elements and patterns from the majority ethnicity prove the importance of the change in the attitude.

The work was based on field research. It was conducted with the method of non-standardized repeated interviews and long-standing observations made possible thanks to my job of a reporter of the Romany broadcast of Czech Radio. I could study all types of situations every day. I asked the question during spontaneous interviews—however, the questions were prepared and targeted. The interviews were conducted repeatedly with most respondents, which certainly required more time, but the result was better—in the course of time I learnt the information which the respondents would not have disclosed without a closer contact.

The survey was conducted between May 1998 and April 1999. It includes information from 85 respondents with whom a regular contact was maintained. The respondents were urban Romanies, living or at least working in Prague. They were mostly young or from the younger, middle-aged generation. The following conclusions were drawn from my survey: in its attitude to death, customary and ritual traditions linked with death and burial of man the current Romany elite is still deeply anchored in traditional Romany values. Understandably, here, too, there have been some shifts caused by the attained education, adoption of European tradition, the advanced of Romanies' social and economic level, and in some sphere even as a result of a continual combination of cultural patterns of the majority society. The attitude and respect to the dead reveals that the Romany elite still insists on the Romany values, but pushes the importance of some superstitious acts to the socially binding sphere and abandons a number of them. On the one hand, the Romany elite has triggered a process of emancipation toward modernization and abandonment of traditional ideas, habits and rituals, but on the other it is building its own traditions and its own identity. However, the elite's attitude to the abandonment is not in the foreground of the Romany tradition. A binding customary tradition is becoming a social convention.